

Ю. П. Климчук

ГЕНДЕРНІ ВІДМІННОСТІ НАСИЛЬНИЦЬКОЇ ПОВЕДІНКИ ПІДЛІТКА

У статті здійснено аналіз причини насильницької поведінки з урахуванням гендерних відмінностей підлітків, визначено статево-рольові стереотипи поведінки хлопців і дівчат підлітків.

Ключові слова: гендер, гендерна ідентичність, фемінність, маскуліність, гендерні відмінності, підлітковий вік, агресивність, насильство, гендерні стереотипи, стать, поведінка.

В статье осуществлен анализ причины насильственного поведения с учетом гендерных различий подростков, определены полоролевые стереотипы поведения подростков.

Ключевые слова: гендер, гендерная идентичность, фемининность, маскулинность, гендерные различия, подростковый возраст, агрессивность, насилие, гендерные стереотипы, пол, поведение.

The article analyzes the causes of violent behavior based on gender differences adolescents identified statorolevi behavioral patterns of boys and adolescent girls.

Key words: gender, gender identity, femininity, masculinity, gender differences, adolescence, aggression, violence, gender stereotypes, gender, behavior.

Пубертатний період є вирішальним етапом формування гендерної ідентичності. Старший підлітковий вік (13–15 років) пов'язаний з перебудовою організму – статевим дозріванням. Підліток вимушений постійно пристосовуватися до фізичних і фізіологічних змін, що відбуваються в його організмі, переживати «гормональну бурю». Посилений інтерес старшого підлітка до змін, що відбуваються в організмі в процесі статевого дозрівання, якісно змінює систему його взаємостосунків з навколишніми людьми в ході гендерної соціалізації [19, с. 74; 22, с. 117].

Проблематикою гендерних відмінностей насильницької поведінки підлітка займалися такі вчені, як І. А. Фурманов [22], Л. М. Ожигова [17], В. С. Мухіна [16], О. Вейнінгер [7], Д. Хубер [23], А. Бандура [4].

Різноманітні варіанти соціопсихологічних чинників визначають багато в чому відмінності психології статей і, відповідно, понять мужності й жіночності; вони зазвичай будуються на виокремленні набору рис, які розглядаються апріорі як характерні для статі. На підставі таких досліджень можна підсумувати, що наявність певних жіночих і чоловічих рис характеру в окремих осіб та вираження насилля й агресії є взаємопов'язаними. Мета дослідження полягає у виокремленні гендерних відмінностей під час прояву підліткового насилля.

У сучасній науці не існує єдиного розуміння поняття «гендер» [16, с. 9; 17, с. 91]. Так, Дж. Скотт трактує гендер як базовий вимір соціальної структури суспільства. Разом з іншими соціальнодемографічними і культурними характеристиками (раса, клас, вік) гендер організує соціальну систему і характеризує соціальну стратифікацію і соціальну нерівність [19, с. 72]. Узагальнюючи сучасні варіанти західних моделей у розумінні гендеру, О. А. Вороніна зазначає, що гендер розуміється як «соціально-психологічна категорія, соціальна конструкція, суб'єктивність, ідеологічний конструкт, технологія, культурна метафора» [8, с. 31].

Процес формування гендерних уявлень завжди емоційно забарвлений. Як зазначає Б. А. Пастернак, при визначенні свідомості «ми маємо справу не просто з вмістом, а з вмістом свідомості, що нами переживається», тобто наше «уявлення про «Я» перетворює його в предмет, а значить, формує наше власне ставлення до «Я» [17, с. 98].

Тобто уявлення людини про себе як про чоловіка чи жінку завжди є вираження відносин, завжди упереджене й наповнене тим особистісним змістом, який дозволяє зберегти цілісність, трансформувати «гендер як значення» в «гендер як особистісний смисл» і інтегрувати його в багатокомпонентну структуру Я-концепції. Іншими словами, ідентифікувати себе як представника певної гендерної ідентичності. Це означає, що особистість не обмежується пасивним засвоєнням гендерних норм і ролей, а самостійно, активно формує свою гендерну ідентичність.

Розкриваючи безліч значень, прихованих у визначеннях понять «стать» і «гендер», Т. Лауретіс (1998) на цій підставі пропонує повернутися до аналізу дискурсивних підстав агресивності і насильства. Теза, що вже стала тривіальною про те, що «гендер» є не просто похідним від біологічної статі, але процесом соціального та психологічного конструювання статі, в цій роботі піддається ретельному аналізу на матеріалі конкретної і надзвичайно важливої як у філософсько-семіотичному, так і соціально-практичному плані проблеми – як ген(д)ерується агресія й насильство? Автор цього підходу вважає, що «гендер» не проста похідна від анатомо-біологічної статі, але й соціальна конструкція, репрезен-

тативний або скоріше складовий ефект дискурсивних і візуальних репрезентацій, які вона услід за М. Фуко [20, с. 112] розглядає, як породження різних соціальних інститутів: сім'ї, освітніх закладів, мас-медіа, медицини, права, але також мови, мистецтва, наук.

Все різноманіття гендерних теорій, які пояснюють відмінність статей, поділяють на дві школи: біо-генетичну й біокультурну. Перша обґрунтовує відмінності в поведінці чоловіків і жінок біологічними й генетичними чинниками: аргументація навколо гормональних відмінностей, розмірів тіла, сили, більшої розвиненості правої чи лівої півкулі мозку й т. ін. Одні вважають ці відмінності і відповідно чоловіче домінування «споконвічним», інші – сформованими в процесі еволюції, але все одно неминучими й необхідними для вираження виду. Друга школа – біокультурна – представлена зростаючою кількістю історичних та антропологічних досліджень, які вказують на величезну варіативність соціостатевої поведінки. Ця різноманітність адаптацій така велика, що її не можна пояснити тільки біологічними чинниками. Вибудувана на взаємовиключенні гендерна ідентичність не тільки не виражає природної відмінності, але й пригнічує будь-яку природну схожість двох статей. Вона вимагає стримування у чоловіків будь-якого локального появу «фемінних» рис і у жінок – «маскулінних». Поділ на певну стать призводить до придушення особистісних рис кожної людини: і чоловіків, і жінок, на що вказує Д. Хубер [22, с. 90].

З категорією гендеру у психології пов'язані такі поняття: гендерні стереотипи – широко поширені думки про відмінності між чоловіками і жінками; гендерні ролі – норми прийнятої поведінки для чоловіків і жінок в цьому суспільстві, в цей час; гендерні відмінності – відмінності в поведінці, якостях і позиціях чоловіків і жінок. Різноманітні варіанти соціопсихологічних чинників визначають багато в чому відмінності психології статей і, відповідно, понять мужності й жіночності; вони зазвичай будуються на виокремленні набору рис, які розглядаються апріорі як характерні для статі. На підставі таких досліджень робляться висновки про наявність жіночих і чоловічих рис характеру в окремих осіб. До ознак жіночності прийнято відносити, наприклад, пасивність, залежність, турботливість, сором'язливість, невпевненість, підлеглість та ін. До ознак мужності – агресивність, незалежність, цілеспрямованість, раціональність. Варта уваги відносність специфічності цих характеристик для осіб жіночої та чоловічої статі, їх залежність від конкретних умов виховання, культурного середовища, прийнятих стереотипів поведінки [5, с. 211].

Таким чином, за допомогою гендерного підходу було проведено відділення природного (природного) та набутого (культурного) в людині. Необхідність методологічного відділення статі (біологічного) від гендеру (соціального) пояснюється такими причинами: 1) поширеність думки про те, що відмінності в поведінці чоловіків і жінок, їх соціальні позиції є наслідком біологічних (статевих) відмінностей; 2) прагненням досягнути, як стать і гендер взаємодіють у процесі онтогенезу.

Дослідження гендерних відмінностей насилля та агресивності знаходяться в низці найбільш достовірних гендерних відмінностей, але вони не настільки великі й не настільки пов'язані з біологічними відмінностями, як можна припустити. Спотворене, перебільшене уявлення гендерних відмінностей в агресії пояснюється тим, що кримінальна поведінка в більшості випадків характерна для чоловіків. Слушно з цього приводу висловилися Бьйорквіст і Ньюмен (1992), які дійшли висновку, що існує кілька чинників, від яких залежить, хто більш агресивний – чоловік чи жінка: гендер учасників конфлікту, тип агресії і конкретна ситуація.

Г. Хайд (1992) на основі проведених ним досліджень дійшов таких аналогічних висновків: 1) гендерні відмінності відносно невеликі. Чоловіки й жінки швидше подібні, ніж різні в відношенні більшості поведінкових і особистісних змінних. Таким чином, пояснювальна модель з погляду біологічного детермінізму в цій сфері не працює; 2) чоловіки перебувають під великим тиском гендерних норм; 3) гендерні відмінності в агресії більшою мірою залежать від ситуативних чинників і гендерних норм, що визначає тип агресії; 4) теорія соціальних ролей припускає, що відмінності між чоловіками і жінками формуються різними вимогами щодо їх ролей. Чоловіків і жінок сприймають фундаментально різними, оскільки вони займають різні соціальні ролі [10, с. 135].

Встановлено, що гендерні відмінності впливають на становлення і демонстрацію агресії. До недавнього часу традиційним була думка про те, що чоловіки агресивніші, ніж жінки, і більш схильні у своїх взаєминах з іншими вибирати як модель поведінки агресію, особливо фізичну. Отже, схильність чоловіків вирішувати свої проблеми шляхом застосування фізичної сили пояснювалася тим, що чоловіча половина фізично сильніша, ніж жіноча. Але, як зауважує В. Зеленський (2000), «природа відмовила жінці у фізичній силі, обмежила її сексуальні можливості, тому жінка оволоділа мистецтвом психологічного насильства, випередивши в цьому чоловіка» [3, с. 141].

Відповідно до теорії Іглі (1987), гендерні відмінності в агресії породжуються, головним чином, уявленнями про те, яким у межах цієї культури має бути поведінка представників різних статей [2, с. 204]. У деяких культурах вважається, що для жінок характерна дружелюбність, переживання за інших і т. п., для чоловіків – незалежність, впевненість у собі та ін. Так само у багатьох народів існує уявлення

про те, що представники чоловічої статі не тільки є, але й повинні бути грубішими, самовпевненішими, агресивнішими, ніж жінки. Проблема взаємозв'язку насильства і статевого початку передбачає відповідь на питання, чи є жорстокість не загальнолюдською, а чоловічою рисою, наслідком патріархату? Можливо чоловіки схильні до насильства, а жінки проявляють лагідність? Можливо, чоловіче начало тотожне поняттю насильства, чоловіки схильні вирішувати всі проблеми шляхом застосування фізичної сили, а жіноче – поняттю «лагідність»? Не секрет, що останнім часом фізичне насильство поступилося місцем психологічному. Однак вищезазначене не означає, що жінки більш терплячі, ніж чоловіки. Природа відмовила жінці у фізичній силі, обмежила її сексуальні можливості, тому жінка досконало оволоділа мистецтвом психологічного насилля, випередивши в цьому чоловіка. Зниження ролі фізичної сили в сучасному світі пропорційно успіху, якого домагаються жінки в боротьбі між статями.

Виразні ознаки чоловічого й жіночого стилів поведінки на тлі загальних відмінностей у конституції з'являються в період статевого дозрівання. Встановлено, що фізична агресія більшою мірою виражена у хлопчиків, але у них з віком відбувається деяке її зниження, у той час як у дівчаток спостерігається зростання цієї форми агресії. Така ж тенденція росту властива і вербальній агресії дівчаток, при зниженні її у хлопчиків. Особливості соціалізації хлопчиків і дівчаток пов'язані зі специфікою тих соціальних ролей, до яких вони повинні бути готові при вступі у доросле життя. Підтримуємо позицію, що наявні в суспільстві статоворольові стереотипи впливають на процес соціалізації дітей, багато в чому визначаючи його спрямованість. Вони пов'язані з уявленнями дорослих про поведінку дівчаток і хлопчиків, зумовленими, зокрема, стереотипами фемінності й мускулінності, прийнятими в суспільстві. Деякі дослідники вважають, що у чоловіків вирішальну роль у поширенні більшої агресивності належить традиційній соціалізуючій практиці, яка виховує прихильність до тих чи інших стереотипів поведінки. З погляду А. Фроді і Д. Маколея (1977), що відкидають думку про більшу агресивність чоловічої статі, справа не в ступені агресивності, а в статевій детермінації поведінки в різноманітних ситуаціях [6, с. 118]. Жінки, володіючи більш вираженою емпатією, тривожністю і відчуттям провини, пригнічують відкриту агресію там, де чоловіки її виявляють. Водночас, жінки агресивніші не менше ніж чоловіки, якщо розцінюють свої дії як справедливі чи відчувають себе вільними від відповідальності. Представниці жіночої статі розглядають агресію як засіб вираження гніву і зняття стресу шляхом вивільнення агресивної енергії. Чоловіки ставляться до агресії як до «інструменту», до якого вдаються для отримання будь-якої соціальної та матеріальної винагороди [7, с. 18].

Одними з найбільш типових способів поведінки для підлітків психологи Л. Бандура і Р. Уолтерс [4, с. 253] описують «пасивну меланхолію» і «агресивний самозахист». У взаєминах підлітків відзначається агресивна ієрархія. Статус агресора та жертви у підлітків може швидко змінюватися або переходити з одного в інший. При характеристиці типових агресорів і жертв ми використовували дослідження норвезького вченого Д. Олвеуса [23, с. 15]. Потрібно зазначити, що в ході багаторічних спостережень за поведінкою школярів ним були встановлені такі типи. Шкільні агресори – це найчастіше особи чоловічої статі. «Типові агресори» ведуть себе зухвало щодо однолітків і дорослих. Вони імпульсивні, домінують, менш чутливі до болю і воліють використовувати насилля як найбільш зручний засіб для вирішення спірних і конфліктних ситуацій. Крім того, «агресорів» відрізняє низький поріг фрустрації і недостатній контроль в ситуації афекту. Вони фізично сильнішими за своїх однокласників і інших однолітків, насамперед тих, кого вони переслідують і вибирають як «жертв». Діти, що завоювали собі сумнівну популярність «агресора» в молодших класах, втрачають свій статус і стають менш шанованими і впливовими, але не настільки нелюбимими, як типові жертви. Більшість агресорів – самовпевнені, сильні особистості, з демонстративною, провокаційною манерою поведінки.

Отже, у дослідженні доведено, що шкільні педагоги зазначають, спостерігаючи за такими підлітками, важко зрозуміти, чи є агресивна поведінка особистісною характеристикою або зовнішнім фасадом, за яким ховаються страх і невпевненість. Коли в школі мова заходить про агресорів, то практично відразу мається на увазі певна група учнів з більш низькою успішністю, що відкидають школу і обтяжені сімейними та особистими проблемами. Поряд з цим агресивна поведінка простежується у дітей без явних проблем з успішністю, зовні благополучних і здорових сімей. Крім того, агресорами або підбурювачами спокою можуть бути діти з психічними та фізичними вадами.

Серед жертв відзначаються «пасивні» і «провокуючі» жертви. Типово пасивними жертвами є спокійні, стримані, боязливі діти. Вони мають занижену самооцінку, вважають себе менш привабливими, фізично слабшими за однолітків, у разі загрози або нападу відступають, плачуть, рятуються втечею. У школі або на вулиці ізольовані та замкнені, оскільки мають мало знайомих і друзів, через що їх називають індивідуалістами, аутсайдерами або диваками.

Інша група – «провокуючі жертви», поєднують у собі зразки боязкої й агресивної поведінки. Частково у провокуючих жертв виявляються ті ж ознаки, що і в агресорів. Такі підлітки імпульсивні, легко ранимі і «постійно готові до боротьби». Своєю неадекватною поведінкою вони провокують агресію з боку навколишніх і легко дозволяють втягнути себе в насильницькі дії. З одного боку, вони самі є жер-

твами, а з іншого – намагаються тероризувати слабших і беззахисних однолітків. Провокуючі жертви подобалися як для однолітків, так і для дорослих. Їх поведінка свідчить про те, що в багатьох ситуаціях, пов'язаних з насильством, неможливо провести чіткої межі між типовими жертвами й агресорами.

Агресивна поведінка підлітка, як правило, буває спрямована проти дорослих та родичів. Щодо цього І. А. Фурманов зазначає, що вона виражається у ворожості, словесній лайці, нахабстві, непокорі і негативізмі, постійній брехні, прогулах і вандалізмі. Такі діти рано починають втягуватися в сексуальні відносини, вживати тютюн, алкоголь і наркотики. Агресивна антисоціальна поведінка може носити форму хуліганства, фізичної агресії і жорстокості щодо однолітків. У тяжких випадках спостерігаються дезорганізація поведінки, злочинство і фізичне насильство. У багатьох з цих дітей порушуються соціальні зв'язки, що проявляється в неможливості встановити нормальні контакти з однолітками. Такі підлітки можуть бути аутичними або триматися ізольовано. Деякі з них дружать з набагато більш старшими або, навпаки, більш молодшими, ніж вони, або ж мають поверхневі відносини з іншими молодими людьми [22, с. 71–72].

Діти з зазначеними ознаками часто сперечаються з дорослими, втрачають терпіння, легко дратуються, сваряться, сердяться, обурюються. Вони часто не виконують прохань і вимог, чим провокують конфлікт з навколишніми. Намагаються звинуватити інших у своїх помилках і труднощах. Це майже завжди виявляється вдома й у школі, при взаємодії з батьками або дорослими, однолітками, яких дитина добре знає.

Порушення у вигляді неслухняності завжди перешкоджають нормальним взаєминам з іншими людьми й успішному навчанню в школі. У таких дітей часто немає друзів, вони незадоволені тим, як складаються людські стосунки. Незважаючи на нормальний інтелект, вони погано вчаться в школі або зовсім не встигають, оскільки не хочуть ні в чому брати участь. Крім того, противляться вимогам і хочуть вирішувати свої завдання без сторонньої допомоги [21, с. 151].

Як показують спостереження за школярами, в кожному класі завжди є діти, які є мішенню («козлами відпущення») для навколишніх. Їх постійно дразнять, принижують або б'ють. Їхні речі та предмети розкидають по класу або ховають. На перервах вони ховаються від кого-небудь або знаходяться поряд з учителями, їм властиві нестандартні вчинки й замкнутість. При цьому для дорослих (батьки, вчителі, адміністрація шкіл, вчені) залишається загадкою, чому одні діти є об'єктом агресивних дій з боку навколишніх, а інші – ні. Пояснюючи цей феномен, самі діти свідчать, що «вони» виглядають інакше (наприклад, відрізняються зовні, за характером), ніж всі «нормальні» діти, тому їх всі б'ють і принижують. І. С. Кльоцина зазначає, що в підлітковому віці посилюється «інстинкт незалежності», і в цей же час підліток стикається з цілою системою нових для його досвіду відносин і соціальних обов'язків. З початком домінування у підлітка цінностей групи, стають неминучими його конфлікти з педагогами, батьками, однолітками [14, с. 21].

У низці інших досліджень, у яких брали участь як підлітки, так і учні коледжу й дорослі, з'ясувалося, що жінки більш емоційно експресивні, ніж чоловіки [5, с. 192]. Особливості морально-етичного розвитку хлопчиків і дівчаток повною мірою відбиваються на особливостях їх поведінки. Так, цікавою є позиція А. Бандури, А. Біллер, які вважають, що статеві відмінності, насамперед, відбиваються в різних рівнях агресії, конформності й емпатії [9, с. 429].

Е. Бьорн посилаючись на журнал «Статеві ролі», присвячений кроскультурним дослідженням агресії у жінок і дівчаток, у яких розглядалися фізичні та непрямі форми агресії в міжособистісних взаєминах, доводить, що чоловіки справді більш агресивні, ніж жінки [5, с. 231].

У російській інтерпретації гендерних відмінностей Є. П. Ільїна [11, с. 160], розкривається положення про те, що в наш час тенденція більшої фізичної агресії хлопчиків продовжує зберігатися. За твердженням П. А. Ковальова [15, с. 13], агресивність у всіх вікових групах школярів і студентів вище в осіб чоловічої статі, ніж в осіб жіночої статі. Разом з тим протилежної думки дотримуються А. Фроді і Дж. Маколей, які заперечують факт домінування чоловічої агресивності [12, с. 214]. Дослідники відкинули думку про біологічну зумовленість статевих відмінностей агресивності. Жінки, за їх даними, не менш агресивні, ніж чоловіки, якщо розцінюють свої дії як справедливі. Притаманне жінкам почуття провини часто приводить до придушення агресивності там, де чоловіки її не приховують.

Як стверджує М. Кле, в дитинстві і передпідлітковому віці групи дуже чітко розділяються за статевою ознакою [13, с. 114]. За Ю. Е. Альошиною і А. С. Волович, в 8–12 років виникають перші дитячі компанії, формуються близькі міжособистісні стосунки з однолітками, на які хлопчик відтепер може спиратися як на джерело чоловічих рольових моделей і сферу реалізації маскуліних якостей. Цей процес, що отримав назву чоловічого протесту, характеризується яскравим негативізмом стосовно дівчаток і формуванням особливого «чоловічого», підкреслено грубого й різкого стилю спілкування [1, с. 74–77]. Як підкреслює В. С. Мухіна [16, с. 183], особливість самосвідомості та самооцінки в підлітковому віці безпосередньо відбивається і на поведінці.

Проаналізовані гендерні відмінності у прояві насилля підлітків, дають підставу стверджувати таке. Виразні ознаки чоловічого й жіночого стилів поведінки на тлі загальних відмінностей у конституції

з'являються в період статевого дозрівання. Встановлено, що гендерні відмінності впливають на становлення і демонстрацію насилля та агресії.

Отже, гендерні відмінності насилля та агресії більшою мірою залежать від ситуативних чинників і гендерних норм, що визначає тип агресії; теорія соціальних ролей припускає, що відмінності між чоловіками і жінками формуються різними вимогами щодо їх ролей.

Література:

1. Алешина Ю. Е. Проблемы усвоения ролей мужчины и женщины / Ю. Е. Алешина, А. С. Волович // Вопросы психологии. – 1991. – № 4. – С. 74–81.
2. Антонян Ю. М. Преступность среди женщин / Ю. М. Антонян. – М. : Рос. Право, 1992. – 256 с.
3. Бадмаев С. А. Психологическая коррекция отклоняющегося поведения школьников / С. А. Бадмаев. – М. : Магистр, 1997. – 250 с.
4. Бандура А. Подростковая агрессия / А. Бандура, Р. Уолтерс. – М. : Апрель-Пресс, 2000. – 507 с.
5. Берн Э. Гендерная психология / Э. Берн. – СПб. : Прайм-ЕВРОЗНАК, 2001. – 320 с.
6. Бойко В. В. Энергия эмоций в общении: взгляд на себя и на других / В. В. Бойко. – М. : Изд-во Феликс, 1996. – 472 с.
7. Вейнингер О. Пол и характер: принципиальное исследование / О. Вейнингер. – М. : ТЕРРА, 1999. – 464 с.
8. Воронина О. А. Введение в гендерные исследования / О. А. Воронина // Материалы I Российской летней школы по женским и гендерным исследованиям «Валдай-96». – М., 1997. – С. 29–34.
9. Выготский Л. С. Исторический смысл психологического кризиса / Л. С. Выготский // Собр. соч. : в 6 т. – М., 1982. – Т. 1 – С. 428–429.
10. Гишинский Я. Социология девиантного (отклоняющегося) поведения : учебн. пособие / Я. Гишинский, В. Афанасьев. – С.-Пб., 1993. – 167 с.
11. Ильин Е. П. Дифференциальная психофизиология мужчин и женщин / Е. П. Ильин. – СПб. : Питер, 2003. – 544 с.
12. Каган В. Е. Воспитателю о сексологии / В. Е. Каган. – М.: Педагогика, 1991. – 254 с.
13. Кле М. Психология подростка: Психосексуальное развитие : пер. с фр. / М. Кле – М. : Педагогика, 1991. – 172 с.
14. Клещина И. С. Гендерная социализация : учебное пособие / И. С. Клещина. – СПб. : Изд-во РГПУ им. А. И. Герцена, 1998. – 92 с.
15. Ковалев П. А. Возрастно-половые особенности отражения в сознании структуры собственной агрессивности и агрессивного поведения : автореф. дис. на соиск уч. степени канд. психол. наук / П. А. Ковалев. – СПб., 1996. – 21 с.
16. Мухина В. С. Возрастная психология: феноменология развития, детство, отрочество : учеб. для студ. вузов / В. С. Мухина. – М. : Академия, 2002. – 453 с.
17. Ожигова Л. Н. Психология гендерной идентичности / Л. Н. Ожигова. – Краснодар : Кубанский гос. ун-т, 2006. – 290 с.
18. Пастернак Б. А. О предмете и методе психологии / Б. А. Пастернак // Вопросы философии. – 1988. – № 8. – С. 98.
19. Столярчук Л. И. Теория и практика воспитания школьников в процессе полоролевой социализации : дис. на соискание ученой степени доктора пед. наук / Л. И. Столярчук. – М., 1998. – 399 с.
20. Ферри М. М. Феминизм и семейные исследования / М. М. Ферри // Хрестоматия по курсу «Основы гендерной теории». – М., 2001. – С. 234–235.
21. Фуко М. Говорящий пол (Сексуальность в системе микрофизики власти) / М. Фуко // Современная философия. – 1995. – №1. – С. 110–172. – Режим доступа: <http://www.dissercat.com/content/sotsialno-filosofskii-analiz-semeinykh-otnoshenii#ixzz2lkcAs9YH>.
22. Фурманов И. А. Психология депривированного ребенка: пособие для психологов и педагогов / И. А. Фурманов. – М. : ВЛАДОС, 2004. – 319 с.
23. Хубер Д. Теория гендерной стратификации / Д. Хубер // Антология гендерной теории. – Минск : Пропилей, 2000. – С. 77–98.
24. Olweus D. Aggression in the Schools / D. Olweus // Bullies and Whipping Boys. – Washington DC : Hemisphere Press. 1978. – P. 29.